

De verbouw van de Madese-Zwaluwse kerkschuur in 1765-1767

door

Drs. P. M. TOEBAK

In de jaren 1765-1767 ontplooiden de Madese en Zwaluwse katholieken activiteiten tot de verbouw van hun gezamenlijke kerkschuur. Diverse overheidspersonen en -instanties bemoeiden zich er eveneens mee. Het katholicisme bleek namelijk vóór zijn gelijkstelling met de overige religies in 1795 aan tal van beperkingen van hogerhand onderworpen: na een periode van onderdrukking volgden in de loop van de zeventiende eeuw een tijdvak van feitelijkeuldiging en in de achttiende eeuw één van voorwaardelijke formele erkenning en intomende controle. Hieronder zullen de activiteiten en bemoeienissen in verband met de bedoelde verbouw aan bod komen, die uiteindelijk voor de betrokken roomsgezinden geen onverdeeld bevredigend resultaat opleverden.

Vóór de Hervorming behoorde Made tot de parochie Geertruidenberg, terwijl Zwaluwe als zelfstandige parochie deel uitmaakte van het Geertruidenbergse dekenaat onder het bisdom 's-Hertogenbosch. Beschikte Made over een kapel, de Zwaluwse gemeenschap bezat te Hooge Zwaluwe een hoofdkerk en te Lage Zwaluwe een bijkerkje. In het noordwesten van het huidige Noord-Brabant werd eerst omstreeks 1610 - kort na de aanvang van het Twaalfjarige Bestand - serieus van overheidswege de calvinistische religie bevorderd en de katholieke bestreden.¹ Voorlopig bleven de katholieken hier toen van geregelde geestelijke verzorging verstoken; kortstondig verdwenen zelfs alle katholieken uit Zwaluwe door geloofsovergang en vertrek.² Geleidelijk aan echter vergemakkelijkte de toestand zich opnieuw voor de roomse godsdienst oefening. Sedert 1645 verbleef te Geertruidenberg bijvoorbeeld weer een zielzorger.³ Hierheen en naar plaatsen als Breda, Terheijden, Oosterhout en Zevenbergen gingen de Madese en Zwaluwse katholieken vervolgens ter

kerke. Deze kerkgang was tijdrovend en verliep moeizaam over onvolgende en slechte wegen, vooral in de winter. Meermaals schijnt het voorgekomen te zijn, dat de gelovigen op weg naar een pastor elkaar de dopelingen over sloten en vaarten „moesten toesmakken”.⁴ Het hield daarom een hele verbetering in, dat in 1671 de Madenaren en Zwaluwenaren, te zamen met de roomsgezinden van Drimmelen, Standhazen en enkele van Moerdijk, een eigen schuurkerk mochten oprichten en een gecombineerde parochie stichten. Verreweg de meesten bleven trouwens ook nu nog een klein half uur tot ruim één uur gaans verwijderd van hun godsdienstige vergaderplaats. Als reden voor de vereniging gold een economische: geen van de genoemde dorpen en gehuchten was destijds afzonderlijk in staat de bouw van een bedehuis en het onderhoud van een geestelijke te bekostigen.

Het gezamenlijke bedehuis bouwde men aan de Madese kant van de grens tussen de heerlijkheden Made en Zwaluwe, toenmaals beide gelegen in het gewest Holland. Nog altijd wordt het betrokken gebied met „Oude Kerk” aangeduid en liggen daar de „Kerkdijk” en „Oude Kerkstraat”. Het gebouw betrof een rechthoekige houten schuur die bedekt was met een rieten zadeldak. Zij had een lengte van twaalf (ruim 45 meter) en een breedte van drie Rijnlandse roeden (ruim elf meter). Om-trent 1765 voldeed ze niet langer, wat gezien haar relatieve ouderdom en het gebruikte bouw materiaal geenszins vreemd is.⁵ Vergroting en ingrijpende reparaties bleken noodzakelijk. Door de „regens als andersinds” was ze „zeer bouwvallig en slegt” geworden en sinds vele jaren konden talrijke misbezoekers meestal slechts buiten de deur de dienst volgen.⁶ Enerzijds was de kerkschuur te klein geworden, doordat in de loop van de achttiende eeuw het aantal parochianen aanzienlijk was gestegen, anderzijds doordat de bewoners van Stuijvezand en Wagenberg „buijten de hoogtijd van Paaschen” haar eveneens waren gaan aandoen.⁷ Vooral de eerstgenoemde factor had betekenis. Zulks kan verduidelijkt worden aan de hand van de groei van het aantal roomse huisgezinnen te Zwaluwe. Woonden er in het begin van de achttiende eeuw nog maar vijf à zes,⁸ in 1776 verbleven er reeds 233!⁹ In de jaren 1765-1767 kende de gecombineerde parochie duidelijk een grote numerieke omvang met jaarlijks hoge doop- en trouwcijfers (tabel I en II).

TABEL I:¹⁰ *de doopcijfers over de jaren 1765-1767*

<i>jaar</i>	<i>Made</i>	<i>Drimmelen</i>	<i>Standbazen</i>	<i>Zwaluwe</i>	<i>Moerdijk</i>	<i>onzeker</i>
1765	20	1	1	35	—	2
1766	21	4	—	39	3	2
1767	25	1	—	42	—	1
—	—	—	—	—	—	—
totaal	66	6	1	116	3	5

TABEL II:¹¹ *de trouwcijfers over de jaren 1765-1767*

<i>jaar</i>	<i>aantal</i>
1765	15
1766	11
1767	15
—	—
totaal	41

Behalve de noodzaak tot vergroting en reparatie van de kerk waren in deze jaren ook de wil en het vermogen ertoe aanwezig. Op het vermogen zal hieronder ingegaan worden, zodra de financiering ter sprake komt. De wil impliceert een bloeiende, gemotiveerde parochie. Welnu, de Mades-Zwaluwse kon hiervoor doorgaan. Niet alleen beschikte ze over een zangkoor, maar ook over een ledenrijke broederschap van de Heilige Rozenkrans¹² en over enige klopjes of „geestelijke dogteren” die, evenals de kapelaan en de zes kerkmeesters, de pastoor bijstonden en medewerking verleenden aan de eredienst, het catechismusonderricht, de charitas en de verzorging van het kerkgebouw en de pastorie;¹³ voorts had de parochie kerkse leden. Zo blijkt uit een stuk van 1777, dat op alle zon- en feestdagen zich gemiddeld 40 à 50 karren en circa 100 voetgangers naar haar Godshuis begaven vanuit de Zwaluwse buurtschappen.¹⁴

Te zamen met de drie Madese en drie Zwaluwse kerkmeesters maakte pastoor Adriaan Berkman de zaak aanhangig bij de Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier, het uitvoerend lichaam van de Hollandse Staten voor het zuidelijke deel van Holland en zetelend in Den Haag.

Berkmans had reeds in 1726 het pastoraat aanvaard in de gecombineerde parochie.¹⁵ Kort vóór 30 juli 1765 zou hij sterven.¹⁶ Op 15 januari 1765 boden genoemden via procureur Cornelis Thierrij de Bijer¹⁷ een rekest aan, waarin toestemming gevraagd werd voor het aanbrengen van reparaties en vergroting. Beide bleken nodig wegens de slechte conditie van het gebouw en de toevloed der gelovigen. Gaarne wilden ze de schuur aan de zuidwestkant verlengen met een stenen muur van zestien Rijnlandse voet (vijf meter) lang en het nieuwe gedeelte van een pannendak met wolfseind voorzien, en wel „tot beter conservatie van de regens”.¹⁸ Voor dit verzoek vormden de Gecommitteerde Raden het aangewezen orgaan krachtens het tiende artikel van het plakkaat van 21 september 1730. Evenzeer was hiermee in overeenstemming, dat deze instantie op 17 januari 1765 „berigt” erover verlangde van de baljuw van Geertruidenberg, in zijn hoedanigheid van schout van Made, en van de heer van Made, stadhouder Willem V.¹⁹ Het eerste deel van dit artikel behelsde immers:

„Dat geen Paapsche Kerken, buiten de geene die'er jegenwoordig zyn, sullen moogen worden gebouwt, en dat geene nieuwe soogenaamde Statien, nog meer getal van Priesters in elke Statie sullen worden toegelaaten, *gelijk ook geen Kerken sullen moogen worden vergroot nog vernieuwt, als met speciaal consent*, soo veel aangaat de stemmende Steeden, van de Burgermeesteren, en *soo veel aangaat de andere Steeden en het platte Land van de Heeren Gecommitteerde Raaden in het Zuider- en Noorder Quartier respectieve, na ingenoome berigt van de Hoofdofficieren en van de Ambagtsheeren, daar Ambagtsheeren van de Gereformeerde Religie zyn*”.²⁰

Verder lieten de Gecommitteerde Raden tot aan de eindbeslissing de kwestie over aan hun commissie voor de roomse geestelijkheid die sedert 1758 functioneerde.

De rekestranten hadden zich al tevoren verzekerd van de belangrijke steun van de schout, Harm Adolph van Sloterdijck. Op 9 november 1767 kreeg deze uit de kerkkas 100 gulden betaald „voor opstellen van requeste voor de kerk in den Haag en verschotten van dien en doseur voor alle goede sorge van 't maken van de kerk”.²¹ Hij zond op 12 fe-

bruari 1765 een welgezinde missive naar de Gecommitteerde Raden. Hierin had hij het argument voor uitbreiding van de schuurkerk nader uitgewerkt: het feit dat ze veelal niet in staat was alle kerkgangers te bevatten, moest tot „confusie” onder de katholieken en „ergernisse” onder de andersdenkenden leiden, daar de roomse godsdiensttoefening thans niet naar behoren en met de vereiste „decentie en stilte” kon worden verricht.²² Na lezing machtigde de Nassause Domeinraad, die over de Oranjeheerlijkheden het bewind voerde, Van Sloterdijck zijn stuk „meede in name” van de heer te versturen.²³ De Gecommitteerde Raden willigden op 15 mei daaropvolgend het rekest in, nadat de controleur-generaal, Jacob Pierlinck, op 12 april opgedragen was ter plekke de situatie op te nemen.²⁴ Met name de uitweiding van de Madese schout had indruk gemaakt. Het besluit stond volstrekt niet op zichzelf²⁵ en was geheel conform het advies van bovengemelde commissie; het eiste inspectie achteraf en verbood nadrukkelijk bij de werkzaamheden „meerder uiterlijk aensien” aan het Godshuis te geven,²⁶ wat eens te meer beantwoordde aan het tiende artikel van het plakkaat van 1730. Het laatste part hiervan bepaalde namelijk:

*„En dat sorg sal worden gedraagen, dat de Vergaderplaatsen der Roomschesinden in het uiterlijk aansien aan geen Kerken, of publique Gebouwen gelijken, nog aan het Gemeen in het oog loopen”.*²⁷

Door de ziekte en dood van de pastoor begon men te Made evenwel niet direct aan de verbouw. De affaire zou zelfs nog een vervolg krijgen, want Adriaan de Veth, de opvolger van Berkmans, koesterde ambitieuzer wensen.

De Veth werd geboren te Riel in de Meierij van 's-Hertogenbosch; hij stierf te Made op 20 april 1812.²⁸ Al vanaf 1763 was hij hier als kapelaan werkzaam geweest.²⁹ Op 30 juli 1765 stelde Andreas Aerts, vicaris van 's-Hertogenbosch, voor hem de benoemingsakte voor het Mades-Zwaluwse pastoraat op, ten zeerste vertrouwend op diens geschiktheid, verstandelijke inzichten, vroomheid en geloofsijver.³⁰ Reeds op dezelfde datum nam De Veth de pastorale zorg op zich. Hij tekende dit in het doopboek aan:

„Hoc anno 1765 die 30 julii ego Adrianus de Vet natus in Riel sub Majoratu Buscoducensi suscepi in me onus pastorale hujus catholicae communitatis de Made et Zwaluwe, Drimmelen et Standhazen”.³¹

Na zijn ambtsaanvaarding trachtte hij van zijn kerkhuis openlijk een fraaier en hecher, heimelijk een groter geheel te maken dan de Gecommitteerde Raden bereids op 15 mei 1765 gepermitteerd hadden. Op 18 februari 1766 dienden hij en zijn kerkmeesters met het oog hierop een tweede verzoekschrift in, met de vraag hun bedehuis volledig in steen en met pannen te mogen optrekken. Materialen als hout en riet zouden immers, zo stelden ze, voortdurend herstellingskosten vergen en het gebouw aan de „ongemacken van inbreuk en brand” blootstellen. Ze voegden als model een bouwplan toe, bestaande uit de plattegrond en de opstandtekeningen van de vier gevels (afbeelding 7). Daarnaast verzochten de supplianten verlof tot de benutting van een nabije boerenschuur als noodkerk tijdens de bouwactiviteiten.³²

De Gecommitteerde Raden volgden dezelfde procedure als eerder. Voor de tweede maal schakelden ze de schout en de heer van Made in;³³ daarbij hun commissie voor de roomse geestelijkheid. Het laatste deel van het rekest, betreffende de noodkerk, werd op 6 mei 1766 vergund.³⁴ Op het eerste part reageerde het uitvoerend lichaam van de Staten van Holland daarentegen negatief, conform het advies van zijn commissie. Het goedgunstige bericht van Van Sloterdijck, namens zichzelf en opnieuw de heer, vermocht nu niet te baten; evenmin diens verwijzing naar de omliggende Hollandse en Staatsbrabantse districten, alwaar zich „meestendeel” wel katholieke kerken van steen bevonden.³⁵ Bij deze beslissing speelde een rol, dat uit de afmetingen op het bouwplan een ietwat achterbakse poging viel af te leiden tot een „considerabele” extra-vergroting van de oppervlakte en hoogte van de schuurkerk.³⁶ Ten einde de situatie alsnog te redden, dienden De Veth en zijn kerkmeesters op 17 juni 1766 een derde verzoekschrift in, waarin ze lieten uitkomen helemaal geen verdere uitbreiding te verlangen dan de in 1765 toegestane.³⁷ Ook dit rekest sorteerde nochtans geen positief effect. Buiten de schout en de heer om en op aanraden van hun commissie lieten de

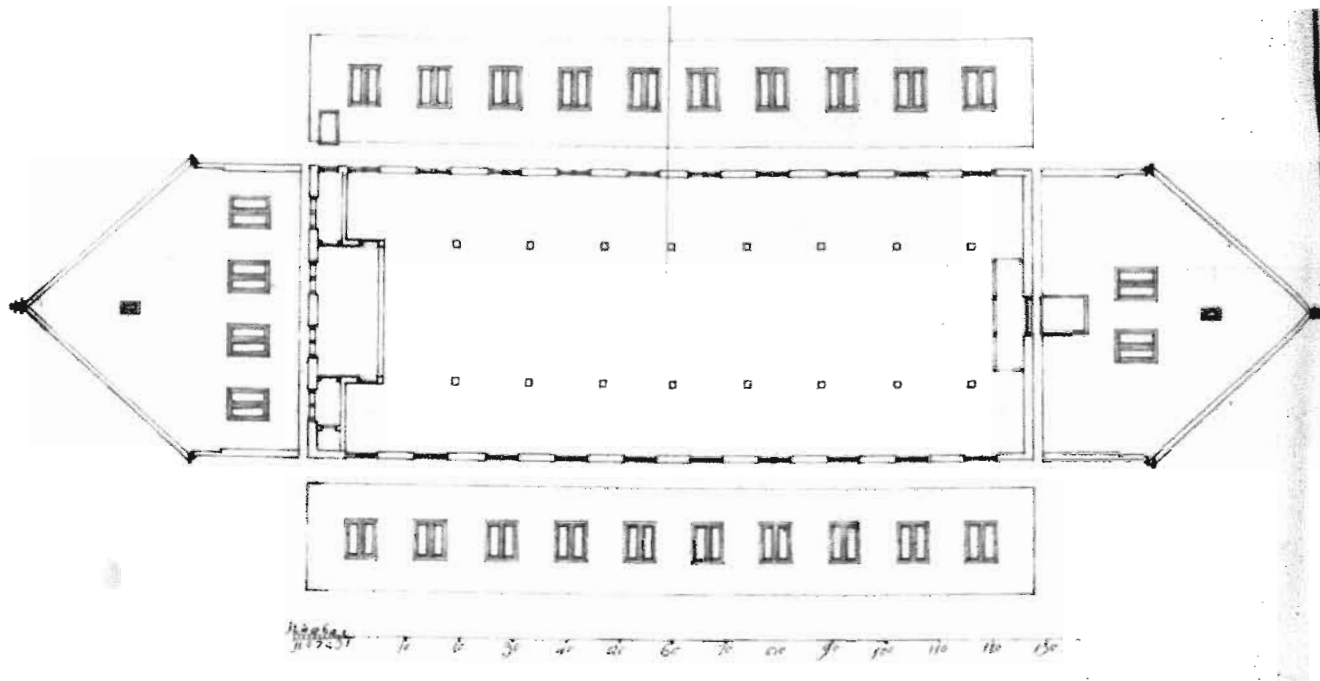
Gecommitteerde Raden zulks onmiddellijk al op 26 juni 1766 zonder opgave van redenen weten aan de supplianten.³⁸ Wat veroorzaakte deze afwijzende houding? Denkelijk een enigszins wrokkig gevoelen: èn om het misleidende karakter van het bouwplan èn om de klaarblijkelijk getoonde ondankbaarheid voor de eerdere resolutie van 15 mei 1765.

Thans had men zich noodgedwongen te schikken naar het laatstgenoemde besluit. Zodra op 28 augustus 1766 de benodigde gelden gedeeltelijk verkregen waren, werd daadwerkelijk met de verbouw aangevangen. Schalk Timmers trad voor 1.150 gulden als hoofdaannemer op, maar talrijke andere lieden leverden eveneens materialen of verrichtten werkzaamheden.³⁹ De verbouwing was vóór half juli 1767 gereed. Op de vijftiende verwittigden Adriaan de Veth en de kerkmeesters de Gecommitteerde Raden hiervan; daarnaast verzochten ze om inspectie en vervolgens om permissie tot de heringebruikname van hun Godshuis.⁴⁰ Voor de tweede keer zond het uitvoerend orgaan van de Hollandse Staten Jacob Pierlinck ter controle naar Made.⁴¹ Zijn gunstige bericht van 21 oktober 1767⁴² en het positieve advies van de commissie voor de roomse geestelijkheid deden de Gecommitteerde Raden op 27 oktober beslissen, dat de kerkschuur „in stilligheid, met alle modestie en sonder de minste ergernis” weer in dienst gesteld mocht worden, indien althans de noodkerk „aanstonts” dichtging.⁴³

Het vernieuwde en vergrote kerkhuis toonde geen „meerder uiterlijk aensien”, zoals was voorgeschreven. Het exterieur betrof een rechthoekig gebouw met een breedte van drie Rijnlandse roeden (ruim elf meter) en een lengte van dertien roeden en vier voet (ruim 50 meter). Grotendeels was het van hout en riet; slechts de uiterste vijf meters waren uit steen opgetrokken en met pannen bedekt. Het zadeldak liep hier in een schuin eindvlak over. Reikte de hoogte der zijgevels tot veertien à vijftien voet (ongeveer vier en halve meter), die van de achtergevel tot aan het wolfseind kwam tot negentien à twintig voet (circa zes meter). In de voorgevel, „gelege in den oosten”, bevond zich een „grote duur” met een portaal; in de zijwand „in den suijden” een veel kleiner deurtje, dat „allenelijk gehouden wort tot gebruik der priesteren en voor niemant anders”. De wanden te zamen bevatten tientallen rechthoekige vensters met ruitjes gevat in lood. Al met al zal de schuur, welke thans voor de

parochie een voldoende afmeting had, veel geleken hebben op het bouwplan van 18 februari 1766 (afbeelding 7); alleen was ze lager, langer en smaller en, gelijk gezegd, aan één zijde voorzien van een wolfskap. Van binnen oogde de zaalkerk minder sober: voor het interieur golden in het Hollandse gewest geen overheidsbeperkingen. Onder de deuren lagen „blauwe durpels” en op de vloer rode en blauwe plavuizen. Op de vermoedelijk gewitte wanden en op de stijlen of pijlers rustte een houten „wulf” en tevens was boven de hoofdingang een oxaal aangebracht, dit is een kleine galerij voor het zangkoor en het nieuwe verzilverde en vergulde orgel met zijn bladvormige versierselen. In het schip stonden twee rijen van gewoonlijk tweemansgestoelten opgesteld: 27 aan de zuidkant, schuin vóór het zijaltaar van Maria, en 27 aan de noordzijde, schuin vóór het zijaltaar van Bernardus, de patroonheilige; voorts daarachter twee rijen van telkens dertien doorgaans vierpersoonsbanken; ook dienden als zitgelegenheden „bise stoeltjens” voor de eigenaars en enkele banken achterin voor de vroegkomende minder welgestelde misbezoekers. Rond het middengedeelte liep achter de stijlen om een „kruisgang”. Het Godshuis was verder uitgerust met een gemarmerd hoogaltaar, een preekstoel met „koperen knop”, een communiebank waarbinnen een viertal zitplaatsen voor de klopjes, een biechtstoel, een doopvont, een kroonluchter en gloednieuw kerkelijk linnengoed en kantwerk. Tenslotte was er een met planken afgeschoten sacristie.⁴⁴

De verbouwkosten bedroegen circa 7.500 gulden. Hieronder vielen mede de onkosten in verband met de verbouwing van de pastorie, die eveneens in de loop van 1767 voltooid werd.⁴⁵ Zowel de kerk als de pastoorswoning waren het bezit van de parochie. Nog onlangs, namelijk op 27 september 1765, was het laatstgenoemde perceel voor f 1.182-10-0 aangekocht uit de nalatenschap van de enige maanden daarvoor overleden Adriaan Berkman.⁴⁶ De reparaties en vergroting werden hoofdzakelijk op twee manieren gefinancierd. Op 28 augustus 1766 sloten pastoor De Veth en twee kerkmeesters een lening af van 3.000 gulden à drie en een half procent bij de weduwe van Martinus de Bie, woonachtig te Breda.⁴⁷ De aflossing geschiedde binnen dertig jaar (tabel III).

7. De Mades-Zwaluwse kerk. Het afgekeurde bouwplan van 1766

Algemeen Rijksarchief,
's-Gravenhage

TABEL III.⁴⁸ *de aflossing van de schuld van 1766*

<i>jaar</i>	<i>schuld</i>	<i>jaar</i>	<i>schuld</i>
1766	f 3.000,—	1789	f 1.100,—
1774	f 2.500,—	1790	f 850,—
1775	f 2.250,—	1791	f 500,—
1786	f 2.000,—	1792	f 300,—
1788	f 1.700,—	1793	f —,—
1789	f 1.400,—		

Door de verkoop van de gestoelten en banken in de vernieuwde kerk kwam voorts op 28 oktober 1766 en „eenige dage daar naar en opvolgende jaar” f 3.891-10-0 in de kerkkas.⁴⁹ De hoofdaannemer, Schalk Timmers, verleende daarenboven krediet.⁵⁰ Niettegenstaande het grote enthousiasme in de jaren 1765-1767, zou de gecombineerde parochie zich spoedig splitsen, te weten op 21 maart 1787: Zwaluwe scheidde zich af van Made, Drimmelen en Standhazen. Vooral de Lagezwaluwenaren dreven zulks door, omwille van de afstand van ruim één uur tussen hen en het Madese bedehuis.⁵¹ Nadat dit bouwwerk op 5 juni 1795 door de bliksem getroffen en afgebrand was, kon derhalve zonder bezwaar een nieuwe godsdienstige vergaderplaats gebouwd worden op het „Heijken”, meer gelegen in de nabijheid van de huizen der Madenaren;⁵² te meer, daar toen inmiddels voor de katholieken gunstige politiek-religieuze veranderingen hadden plaatsgevonden.

Welke conclusies vallen er op basis van het bovenstaande te trekken? Ten eerste dat in 1765-1767 in de Mades-Zwaluwse parochie de noodzaak, de wil en het vermogen bestonden tot de vergroting en vernieuwing van het kerkhuis. Ten tweede dat de katholieken met steun van de lokale officier redelijk snel vergunning kregen van de gewestelijke overheid voor hun oorspronkelijke plan hiertoe, maar dat latere, verdergaande ontwerpen door diezelfde instantie uiteindelijk bruusk werden afgekeurd, zijnde van overvragende en misleidende aard. Ten derde dat de Gecommitteerde Raden zich èn procedureel èn inhoudelijk strak hielden aan het tiende artikel van het plakkaat van 21 september 1730: procedureel, gelet op hun nauwgezette raadpleging van de heer en de schout; inhoudelijk, gezien hun eis van onopvallendheid van de

kerkschuur. Tenslotte dat het uitvoerend orgaan van de Hollandse Staten zijn eindbeslissing steeds liet voorbereiden en bepalen door zijn commissie voor de roomse geestelijkheid.

Lage Zwaluwe,
november 1981.

AANTEKENINGEN

Gebruikte afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage
BBH	Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem
BPA	Archief Bernardusparochie Made
GAM	Gemeentearchief Made
GR	Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier
NDR	Nassause Domeinraad
RANB	Rijksarchief Noord-Brabant
StH	Staten van Holland en West-Friesland 1572-1795

- ¹ C. Lindeboom, „Een blik in het kerkelijk verleden van de Langstraat”, *De Vrije Kerk. Gereformeerde stemmen voor Kerk, Godgeleerdheid en Zending*, XXIV (1898) 229-232, 239; L. J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw* (5 dln (pocket-editie); Amsterdam/Brussel, 1964) II, 474-476.
- ² P. M. Toebak, „De oprichting van de katholieke parochie te Zwaluwe in 1785-1787”, *Publikaties van het archivariaat „Nassau-Brabant”*, LIV (1980) 7, 66¹⁸.
- ³ B. Zijlmans, *Geertruidenberg. Hollands oudste stad* (s.l., 1978) 108.
- ⁴ ARA, StH 3762 (ingekomen stukken GR), schout en regenten van Made aan NDR 15-6-1786.
- ⁵ Cfr. P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw* (3 dln; Hilversum, 1968) III, 83 (voor het westen van Staats-Brabant).
- ⁶ ARA, StH 3678 (ingekomen stukken GR), rekest aan GR 15-1-1765; *ibidem*, Van Sloterdijk aan GR 12-2-1765; *ibidem*, Pierlinck aan GR 1-5-1765. Ook elders kwam het voor, dat het bedehuis niet altijd alle kerkgangers kon bevatten (cfr. J. L. M. de Lepper, „De schuilkerk in bedrijf”, *Jaarboek „De Oranjeboom”*, XXIV (1971) 96-97 (Breda); W. P. C. Knuttel, „Lijst van op de katholieken betrekking hebbende resoluties van Gecommitteerde Raden van Hollands Zuider-Kwartier 1730-1794”, *BBH*, XXII (1897) 60 (Vlijmen)).
- ⁷ ARA, StH 3762, schout en regenten van Made aan NDR 15-6-1786.
- ⁸ Toebak, „De oprichting”, 7.
- ⁹ ARA, NDR H 9000 (rapporten over Zwaluwe), rapport 1776, 23. In stukken van 1786 wordt deze expansieve groei te Zwaluwe aangeduid als dé oorzaak voor het te klein worden van de schuurkerk (ARA, StH 3762, Zwaluwse predikant en kerkeraad aan NDR 2-7-1786; *ibidem*, Zwaluwse schepenen aan NDR 10-7-1786).

- 10 RANB, Made en Drimmelen 3 en 4 (doopboeken).
- 11 GAM, BPA 653 (trouwboek).
- 12 *Ibidem* 50 en 67 (ledenlijsten).
- 13 *Ibidem* 163 (rekenboek), reglement van banken en gestoelten, art. 12; Gemeente-archief Hooge en Lage Zwaluwe, 10 (resoluties), 68v-69v. Onder andere fungeerden de klopjes als kosteressen. Cfr. ook De Lepper, „De schuilkerk”, 103-104, 112 (Breda); Polman, *Katholiek Nederland*, I, 114-116, 147 en III, 108-109; Rogier, *Geschiedenis katholicisme*, IV, 758-761.
- 14 Toebak, „De oprichting”, 21-22.
- 15 Cfr. ARA, StH 4040 (register van priesters GR), 11r.
- 16 *Ibidem* 3762, Aerts aan De Veth 30-7-1765 (copie).
- 17 Bij de drie volgende verzoekschriften was dezelfde procureur betrokken. Hier-voor ontving hij ruime vergoedingen (GAM, BPA 163, uitgaven 13-5-1766 (deel van f 1.120-8-12) en 28-11-1767 (f 36-17-0)).
- 18 ARA, StH 3678, rekest aan GR 15-1-1765.
- 19 *Ibidem*, appointement van GR 17-1-1765.
- 20 C. Cau e.a., ed., *Groot Placaatboek* (10 dln; 's-Gravenhage, 1638-1796) VI, 368.
- 21 GAM, BPA 163, uitgave 9-11-1767; cfr. W. P. C. Knuttel, *De toestand der Nederlandsche katholieken ten tijde der Republiek* (2 dln; 's-Gravenhage, 1892-4) II, 166. Daarnaast ontving hij als recognitie voor de uitoefening van de roomse godsdienst iedere drie maanden 30 gulden (F. van Hoeck, „Rapporten der baljuws betreffende den staat der recognitie-gelden in Holland 1776-1786”, *BBH*, LVIII (1940) 10-11).
- 22 ARA, StH 3678, Van Sloterdijck aan GR 12-2-1765. Te Vlijmen bijvoorbeeld vertoonde zich in 1753 werkelijk vergaande wrevel bij gereformeerden over buiten de kerkdeur biddende en knielende katholieken (Knuttel, „Resoluties”, 60).
- 23 ARA, NDR H123 (notulen), 30-1-1765.
- 24 ARA, StH 3678, appointement van GR 12-4-1765.
- 25 Cfr. Knuttel, *De toestand*, II, 165; Knuttel, „Resoluties”, *passim*; Polman, *Katholiek Nederland*, II, 319-321.
- 26 ARA, StH 3154 (resoluties GR), 720r-v.
- 27 Cau, *Groot Placaatboek*, VI, 368.
- 28 Toebak, „De oprichting”, 21.
- 29 ARA, StH 3155 (resoluties GR), 1206r-v.
- 30 *Ibidem* 3762, Aerts aan De Veth 30-7-1765 (copie). In 1657 was het bisdom 's-Hertogenbosch tot vicariaat gedegradeerd.
- 31 RANB, S Made en Drimmelen 3.
- 32 ARA, StH 3682 (ingekomen stukken GR), rekest aan GR 18-2-1766.
- 33 *Ibidem*, appointement van GR 18-3-1766.
- 34 Ook elders mochten bij ver- en nieuwbouw noodkerken in gebruik gesteld worden, zowel vóór als na 1766 (cf. Knuttel, „Resoluties”, *passim*).
- 35 ARA, StH 3682, Van Sloterdijck aan GR 30-3-1766; ARA, NDR H125 (notulen), 25-3-1766. In Staats-Brabant stonden de Staten-Generaal inderdaad toe, dat de lemen wanden der kerkschuren door gemetselde muren vervangen werden (Polman, *Katholiek Nederland*, III, 81).
- 36 ARA, StH 3158 (resoluties GR), 609r-v. Als lengte gaf het bouwplan bijvoorbeeld ruim 43 meter op, als breedte ruim zeventien meter.
- 37 *Ibidem* 3682, rekest aan GR 17-6-1766.
- 38 *Ibidem* 3158, 808r.
- 39 GAM, BPA 163, uitgaven 1766-1767.
- 40 ARA, StH 3688 (ingekomen stukken GR), rekest aan GR 15-7-1767.

- ⁴¹ *Ibidem*, appointement van GR 15-7-1767.
- ⁴² *Ibidem*, Pierlinck aan GR 21-10-1767. Op 7 augustus ontving de controleur-generaal f 73-10-0 uit de kerkkas „voor het opneme van de kerk” (GAM, BPA 163, uitgave 7-8-1767; cfr. Knuttel, *De toestand*, II, 166).
- ⁴³ ARA, StH 3164 (resoluties GR), 1351v-1352r.
- ⁴⁴ *Ibidem* 3154, 719v; *ibidem* 3158, 807v; GAM, BPA 163, inkomsten en uitgaven 1766-1769; *ibidem*, reglement van banken en gestoelten, art. 11 en 12. Cfr. voor het ex- en interieur van enkele andere plattelandskerkjes: J. C. van der Loos, *Vaderlandsche Kerkgeschiedenis uit de Zeven Noordelijke Provinciën sinds het concilie van Trente* (5 dln; Amsterdam, 1946-53) II, 185-186 (Uitgeest); Toebak, „De oprichting”, 46-47 (Zwaluwe).
- ⁴⁵ GAM, BPA 163, uitgaven 1766-1767.
- ⁴⁶ *Ibidem*, 25-10-1767; RANB, Rechterlijk Archief Geertruidenberg 32 (register van akten), 259v-260r.
- ⁴⁷ GAM, BPA 163, ontvangst 28-8-1766.
- ⁴⁸ Toebak, „De oprichting”, 23.
- ⁴⁹ GAM, BPA 163, ontvangst 28-10-1766.
- ⁵⁰ *Ibidem*, *passim*.
- ⁵¹ Toebak, „De oprichting”, 39, 40-43.
- ⁵² GAM, BPA 23 (aantekenboek), los blaadje.